

JERZY RUNGE

Uniwersytet Śląski

**SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
PRZEMIAN GOSPODARCZYCH W PRZESTRZENI
LOKALNEJ MIAST WOJ. ŚLĄSKIEGO
– WYBRANE PRZYKŁADY**

Abstract: Social Condition of Economic Transformations in Local Space of Towns in Silesian Province – Selected Cases. The paper concerns social conditions of economic transformation of the largest towns of Silesian Province. Special attention was paid to: a) population decrease and ageing resulting in the increase of economic burden; b) changes in employment structure; c) unemployment; d) level of investment expenditure; e) housing. The excessive role of small group of dominating industries causes that basic factors of local development in the group of the towns studied are unsatisfactory taking into account the current and future social needs. Most of all it concerns economy, employment and housing.

Wprowadzenie

Przegląd piśmiennictwa z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, polityki gospodarczej, czy też gospodarki przestrzennej wskazuje, że pod pojęciem uwarunkowań przemian rozwojowych kryją się najczęściej przesłanki determinujące przekształcenia w społeczno-ekonomicznej strukturze regionu, w jego poziomie techniczno-technologicznym oraz we wzajemnym oddziaływaniu względem środowiska przyrodniczego. Są to zatem potencjalnie istniejące korzyści, stymulujące rozwój lokalny, regionalny lub krajowy (Bagdziński, Kosiedowski, Marszałkowska 1995; Runge 1999). Na ogół dzieli się je na grupy, wyodrębniając głównie czynniki przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne (Parysek 1995). Z punktu widzenia potrzeb i możliwości zatrudnienia, bazy rozwojowej obszaru, korzyści miejsca, czy też zasobów wiedzy, E. J. Blakely (1989) proponuje tradycyjne, jak i nowoczesne ujęcie czynników rozwoju lokalnego (tab. 1),

zaś już J. J. Parysek (1995) zestawia potrzeby i możliwości w rozwoju lokalnym Polski (tab. 2).

Niezależnie od takiego lub innego ujęcia, społeczne warunki rozwoju obszaru determinowane są zarówno skalą lokalną, jak i oddziaływaniami zewnętrznymi. Mówiąc jeszcze inaczej – w odróżnieniu od uwarunkowań przestrzennych oraz w dużej mierze gospodarczych – uwarunkowania społeczne w o wiele większym stopniu wpływają na dowolny obszar w drodze oddziaływań zewnętrznych, tj. regionalnych, kra-

Tabela 1

Elementarne czynniki rozwoju lokalnego w Polsce

Wyszczególnienie	Czynniki		
	przyrodnicze	społeczne	ekonomiczne
Potrzeby	– poprawa stanu środowiska – poprawna polityka ekologiczna – ochrona zasobów przyrody – racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych	– podniesienie ogólnego poziomu życia – rozwiązywanie problemów mieszkaniowych – rozwój cywilizacyjno-kulturowy – przekwalifikowanie i doskonalenie zawodowe – rozwiązywanie problemów bezrobocia	– restrukturyzacja gospodarki – tworzenie nowych miejsc pracy – wykorzystanie posiadanego majątku – podniesienie poziomu rozwoju gospodarczego – prywatyzacja i rozwój przedsiębiorczości – stabilizacja gospodarki
Możliwości	– zasoby surowców mineralnych – surowce rolnicze i leśne – tereny wymagające zagospodarowania – walory krajobrazowe i klimatyczne	– struktury samorządu terytorialnego – duża aktywność zawodowa ludności – znaczny potencjał demograficzny – dość wysoki poziom wykształcenia ludności – tradycje kultury ludowej	– rynkowy model gospodarki – istniejąca baza produkcyjna – niewykorzystany majątek trwały – możliwości rozwoju międzynarodowej kooperacji – rozwijające się placówki otoczenia i biznesu

Źródło: J. J. Parysek, 1995, *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym*, [w:] *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, J. J. Parysek (red.). Studia KPZK PAN, t. CIV, s. 4, PWN, Warszawa.

Czynniki rozwoju lokalnego

Czynnik rozwoju	Tradycyjny punkt widzenia	Nowoczesny punkt widzenia
Zatrudnienie	więcej firm to więcej miejsc pracy	firmy tworzące nowe miejsca pracy dopasowują je do kwalifikacji mieszkańców
Baza rozwojowa	rozwój istniejących sektorów gospodarki	tworzenie nowych instytucji gospodarczych
Korzyści miejsca	korzyści komparatywne bazujące na aktywach fizycznych	korzyści komparatywne bazujące na jakości środowiska
Zasoby wiedzy	wiedza istniejących kadr	wiedza jako generator rozwoju społeczno-ekonomicznego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych US w Katowicach.

jowych, a nawet ponadnarodowych (Runge 2003). Skala, jak i charakter przeobrażeń ludnościowych obszaru są pochodną tendencji lokalnych i regionalnych, na które jednak nakładają się procesy o charakterze globalnym czy kontynentalnym. W przypadku tych ostatnich w miastach postsocjalistycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej są to m.in.: suburbanizacja, gentryfikacja, segregacja, separacja, czy też regresja statusu społeczno-ekonomicznego (Matlovič, Ira, Sýkora, Szczyrba 2001). Z kolei w literaturze zachodniej obserwowane przeobrażenia ludnościowo-osadnicze definiuje się m.in. „...jako przejaw ewolucji przestrzenno-funkcjonalnej obszarów metropolitalnych (Mydel, Ishimizu 1985), kontrurbanizacji (Berry 1970; Butzin 1986), kryzysu miast centralnych (Mydel 1996), polaryzacji rozwoju obszarów metropolitalnych (Pióro 1977), procesów kształtowania metropolii i ich przedmieść (Frysztański 1997) lub sub- i dezurbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979)...” (Kantor-Pietraga, Pytel, Runge 2001). Jak wskazuje R. Mydel (1996), ich główną przyczyną jest „...spadek znaczenia przemysłu jako wiodącego czynnika wzrostu i rozwoju, którego recesyjne oddziaływanie pogłębia się w warunkach powolnego tempa procesów restrukturyzacyjnych [...] Prowadzi to do osłabienia, czy wręcz utraty zdolności konkurencyjnej na rynku, czemu towarzyszy obniżanie pozycji ekonomicznej miasta [...], do drastycznego spadku miejsc pracy, wzrostu stopy bezrobocia, obniżania poziomu dochodów aktywnej zawodowo ludności, a w dalszej perspektywie do silnego zubożenia mieszkańców miasta oraz rozwoju różnego typu struktur i obszarów marginesowych...”.

Wśród wielu koncepcji charakteryzujących etapy przemian miasta warto zwrócić uwagę także na pracę J. Forrestera (1970) dowodzącą, że

podstawowymi czynnikami rozwoju w tym względzie są gospodarka, zatrudnienie i mieszkalnictwo. W fazie wzrostu wszystkie wymienione czynniki notują maksymalne wielkości, w fazie spadku widoczne jest zmniejszenie się ich natężenia, zaś w fazie stagnacji względnie wyrównany poziom charakterystyk liczbowych.

Wręcz modelowym obszarem, w którym prowadzone są od lat liczne badania nad strukturalno-przestrzennymi konsekwencjami transformacji ustrojowo-gospodarczej, a zarazem przemian ludnościowych, jest woj. śląskie. Złożona struktura osadnicza, obejmująca zwłaszcza dwa zespoły o cechach konurbacji (katowicka, rybnicka) oraz dwie aglomeracje (bielska, częstochowska), z łącznym potencjałem demograficznym, sięgającym blisko 5 mln mieszkańców, pozwala wnikliwie śledzić rodzaj, wielkość lub kierunki różnego rodzaju zmian w skali regionalnej oraz w obrębie poszczególnych miejscowości.

Przedmiotem zainteresowania w prezentowanym opracowaniu są miasta największe, będące zarazem miastami na prawach powiatu. Jest ich 19 (Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jastrzębie Zdrój, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śl., Ruda Śl., Rybnik, Siemianowice Śl., Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy, Zabrze i Żory). Skupiają one aż 58,7% ogółu zaludnienia woj. śląskiego (w 2001r. – 2836 tys. osób). Celem opracowania jest przedstawienie najistotniejszych warunków ich rozwoju społecznego, jako jednej z ważniejszych obecnie grup przesłanek przemian ośrodków miejskich nie tylko w obrębie rozważanego obszaru.

1. Charakterystyki społeczne największych miast w woj. śląskim

Miasta woj. katowickiego, a zwłaszcza konurbacji katowickiej są przykładem różnych trajektorii rozwoju, prowadzących w wielu przypadkach do uwięzienia w dotychczasowych strukturach, nie sprzyjających ani innowacjom, ani endogenicznej przedsiębiorczości. Jak zauważa K. Gwosdz (2003, s. 231), dominacja w wielu miastach konurbacji katowickiej pojedynczych, dużych zakładów przemysłowych, powstałych najczęściej jeszcze w XIX w., będąca „...źródłem sukcesu ośrodka w pewnych okresach historycznych, na dłuższą metę okazuje się niekorzystna. Ilustrują to trajektorie rozwojowe wielu górnos Śląskich ośrodków, zwłaszcza monofabrycznych, bądź przykopalnianych miejscowości [...]. W założeniach miały one pełnić tylko rolę mieszkalną dla

pracowników hut i kopalń. Status administracyjno-prawny tych ośrodków nie sprzyjał rozwojowi – w interesie dużych firm nie leżało przekształcanie osad w miasta, gdyż wiązało się to ze znacznie większymi obciążeniami podatkowymi [...]. Nie bez znaczenia było generalnie nieatrakcyjne otoczenie i poważna degradacja środowiska naturalnego...”.

Nowa sytuacja polityczna po 1945 r. w niewielkim stopniu zmieniła dotychczasową rzeczywistość. Co prawda ludność miast regionu korzystała z istotnych przywilejów, ale dotyczyły one przede wszystkim zatrudnionych w wybranych branżach gospodarki, prowadząc do dalszego uzależnienia lokalnej gospodarki od dominujących funkcji przemysłowych (B. Domański 1997). Transformacja ustrojowo-gospodarcza przełomu lat 80. i 90. XX w. uwypukliła dotychczasowe problemy rozwojowe, jak i ujawniła nowe, do tej pory nieznane. W 1982 r. kończy się okres wieloletniego – a nawet kilkunastowiekowego – istotnego wpływu imigracji spoza regionu na kształtowanie się regionalnego przyrostu rzeczywistego ludności; w 1991 r. zanotowano powojenne maksimum zaludnienia; w 1993 r. rozpoczyna się odpływ migracyjny, dotyczący przede wszystkim miasta duże i średnie; zaś od 1996 r. rejestrujemy ubytek naturalny ludności. Z wieloletniej pozycji ośrodków wzrostu gospodarczego, największe miasta regionu stają się wieloaspektowymi obszarami problemowymi, rzutując tym samym na możliwości przemian pozostałych miejscowości.

Jednym z istotnych zagadnień związanych ze zmianą dotychczasowej pozycji ww. miast są warunki ich przemian, a zwłaszcza rozwoju ludnościowego. Pierwszym elementem tej charakterystyki są zmiany w poziomie zaludnienia badanych miast. Jak łatwo zauważyć, prawie we wszystkich przypadkach mamy do czynienia ze zmniejszaniem się liczby mieszkańców (tab. 3). Najsilniejszym spadkiem tylko między 1991 a 2001 r. cechowały się: Bytom (-32,0 tys. osób), Katowice (-28,9 tys. osób), Sosnowiec (-19,2 tys. osób), Ruda Śl. (-18,6 tys. osób), Mysłowice (-15,9 tys. osób), czy też Chorzów (-12,0 tys. osób). Łączny spadek zaludnienia w omawianej grupie ośrodków miejskich wyniósł blisko 200,0 tys. osób (1991-2001: -189,6 tys. osób). Jedynym miastem z nieznacznym wzrostem był co prawda Rybnik (+0,2 tys. osób), ale wynikało to z powiększenia terytorium, z 135 km² w 2000 r. do 148 km² w 2001 r.

Obok spadku liczby ludności ważną składową demograficzną są zmiany w strukturze wieku (tab. 4). Pozwalają one oszacować potrzeby w zakresie infrastruktury społecznej. Podobnie jak w skali całego kraju, zasadniczymi tendencjami są tutaj wyraźny spadek odsetka osób w wieku przedprodukcyjnym, wzrost populacji w wieku produkcyjnym i znaczne zwiększenie się grupy poprodukcyjnej. Zaawansowanie procesów starze-

Tabela 3

Liczba ludności (w tys. osób) wybranych miast województwa śląskiego
w latach 1999–2001

Miasta	1991	1995	1998	1999	2000	2001	Różnica 1991–2001
Bielsko-Biała	184,4	180,4	179,7	179,6	179,3	179,0	-5,4
Bytom	232,2	226,8	214,8	203,8	201,9	200,2	-32,0
Chorzów	131,5	125,2	122,1	121,2	120,4	119,5	-12,0
Częstochowa	258,7	259,1	257,3	256,5	255,5	254,3	-4,4
Dąbrowa Górnicza	139,2	130,4	131,1	130,9	130,2	129,7	-9,5
Gliwice	215,6	213,4	211,8	210,8	209,3	208,4	-7,2
Jastrzębie Zdrój	104,6	103,3	102,3	101,8	101,4	101,0	-3,6
Jaworzno	100,0	98,2	97,7	97,5	97,4	97,1	-2,9
Katowice	366,9	351,5	346,1	343,1	340,5	338,0	-28,9
Mysłowice	94,6	79,8	79,3	79,2	78,9	78,7	-15,9
Piekary Śląskie	68,5	67,0	66,0	65,7	65,3	65,0	-3,5
Ruda Śląska	171,6	165,9	159,9	158,5	154,2	153,0	-18,6
Rybnik	144,8	144,6	144,6	144,2	143,9	145,0	+0,2
Siemianowice Śląskie	81,1	78,1	77,3	76,9	76,5	76,1	-5,0
Sosnowiec	259,0	247,5	243,2	242,2	241,1	239,8	-19,2
Świętochłowice	60,6	59,6	59,1	58,9	58,6	58,2	-2,4
Tychy	138,8	133,8	133,0	132,7	130,8	130,4	-8,4
Zabrze	205,8	201,3	200,0	199,1	197,9	196,5	-9,3
Żory	67,3	66,2	66,0	65,8	65,6	65,6	-1,7
	3025,2					2835,6	-189,6

Źródło: Opracowanie własne.

nia demograficznego – szczególnie widoczne w latach 1992–2000 – rzutuje nie tylko na możliwości wykorzystania placówek infrastruktury, ale także kształtowania zasobów pracy w regionie. Dobitnie świadczą o tym dane w tab. 5, czyli odsetki udziału pracujących w relacji do lokalnego potencjału demograficznego. W roku wyjściowym badania, tj. 1991, tylko dwa ośrodki miejskie cechowały się ponad 50% udziałem w tym względzie, a zatem były ośrodkami pracy, zaś w drugiej kolejności zamieszkania. Lata 90. XX w. przynoszą istotne zmniejszenie roli miast województwa jako centrów pracy. Stało się to widoczne zwłaszcza w odniesieniu do Żor, Jastrzębia Zdroju, Dąbrowy Górniczej, Rybnika, Sosnowca, Katowic, czy też Siemianowic Śl. Centrum konurbacji katowickiej oraz rybnickiej, jak i sama stolica województwa najszybciej – na tle trwającego jednocześnie spadku liczby ludności – traciły swoją dotychczasową pozycję jako centrów zatrudnienia w regionie. Praktycznie żadne miasto w 2001 r. nie wykazywało już przewagi liczby pracujących nad liczbą ludności.

Tabela 4

Zmiany w strukturze wieku w wybranych miastach województwa śląskiego w latach 1984–2000

Miasta	1984 r.			1992 r.			2000 r.			Przyrost/ubytok udziału procentowego					
	Przed- produkcyjny	Produkcyjny	Po- produkcyjny	Przed- produkcyjny	Produkcyjny	Po- produkcyjny	Przed- produkcyjny	Produkcyjny	Po- produkcyjny	Wiek przed- produkcyjny		Wiek produkcyjny		Wiek po- produkcyjny	
										1984- 1992	1992- 2000	1984- -1992	1992- -2000	1984- -1992	1992- -2000
Bielsko-Biała	28,9	60,4	10,7	28,3	59,4	12,3	21,6	63,8	14,6	-0,6	-6,7	-1,0	+4,4	+1,6	+2,3
Bytom	26,5	63,1	10,4	27,0	62,1	10,9	21,8	63,9	14,3	-0,5	-5,2	-1,0	+1,8	+0,5	+3,4
Chorzów	23,4	63,0	13,6	22,9	62,6	14,5	19,9	63,0	17,1	-0,5	-3,0	-0,4	+0,4	+0,9	+2,6
Częstochowa	26,5	61,4	12,1	26,3	60,1	13,6	20,6	63,4	16,0	-0,2	-5,7	-1,3	+3,3	+1,5	+2,4
Dąbrowa Górnicza	27,9	61,6	10,5	28,2	59,6	12,2	20,2	65,6	14,2	-0,3	-8,0	-2,0	+6,0	+1,7	+2,0
Gliwice	26,9	63,4	9,7	27,2	62,2	10,6	20,3	66,0	13,7	+0,3	-6,9	-1,2	+3,8	+0,9	+3,1
Jastrzębie Zdrój	36,2	60,1	3,7	29,7	65,7	4,6	24,4	66,9	8,7	-6,5	-5,3	+5,6	+1,2	+0,9	+4,1
Jaworzno	28,6	62,9	8,5	28,5	60,8	10,7	23,2	62,7	14,1	-0,1	-5,3	-2,1	+1,9	+2,2	+3,4
Katowice	24,2	63,4	12,4	24,6	62,4	13,0	20,1	63,8	16,1	+0,4	-4,5	-1,0	+1,4	+0,6	+3,1
Mysłowice	27,8	61,6	10,6	29,5	60,0	10,5	24,1	63,1	12,8	+1,7	-5,4	-1,6	+3,1	-0,1	+2,3
Piekary Śląskie	26,4	62,1	11,5	27,3	61,1	11,6	21,6	63,7	14,7	+0,9	-5,7	-1,0	+2,6	+0,1	+3,1
Ruda Śląska	26,9	62,4	10,7	27,8	61,7	10,5	22,8	63,7	13,5	+0,9	-5,0	-0,7	+2,0	-0,2	+3,0
Rybnik	30,3	60,2	9,5	31,0	59,1	9,9	24,5	63,3	12,2	+0,7	-6,5	-1,1	+4,2	+0,4	+2,3
Siemianowice Śląskie	25,5	63,4	11,1	26,2	62,4	11,4	21,1	64,7	14,2	+0,7	-5,1	-1,0	+2,3	+0,3	+2,8
Sosnowiec	26,9	62,4	10,7	26,0	61,6	12,4	18,8	66,6	14,6	-0,9	-7,2	-0,8	+5,0	+1,7	+2,2
Świętochłowice	26,1	61,7	12,2	26,5	62,0	11,5	21,7	65,0	13,3	+0,4	-4,8	+0,3	+3,0	-0,7	+1,8
Tychy	32,0	61,9	6,5	31,8	29,8	8,4	23,2	64,7	12,1	-0,2	-8,6	-1,7	+4,9	+1,9	+3,7
Zabrze	26,9	63,3	9,8	27,4	62,5	10,1	22,5	63,4	14,1	+0,5	-4,9	-0,8	+0,9	+0,3	+4,0
Żory	39,7	56,2	4,1	36,4	59,2	4,4	23,6	70,2	6,2	-3,3	-12,9	+3,0	+11,0	+0,3	+1,8

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 5

Wybrane charakterystyki społeczno-gospodarcze miast grodzkich województwa śląskiego w latach 1999–2001

Miasta na prawach powiatu	Pracujący (w tys. osób)			W tym:						Pracujący Ludność x 100					Różnice 1991–2001
				przemysł i budownictwo			usługi rynkowe								
	1999	2000	2001	1999	2000	2001	1999	2000	2001	1991	1995	1999	2000	2001	
Bielsko-Biała	65,6	58,9	58,4	31,6	26,4	24,2	21,0	19,2	20,8	37,7	40,4	36,5	32,8	32,6	-5,1
Bytom	51,1	44,9	41,8	25,3	20,7	18,8	14,7	13,4	13,2	29,4	30,9	25,1	22,2	20,9	-8,5
Chorzów	31,7	28,7	28,0	13,6	11,8	10,9	11,4	9,5	9,6	26,6	28,8	26,1	23,8	23,4	-3,2
Częstochowa	80,5	74,0	74,4	35,1	31,6	31,0	26,0	22,4	22,6	30,6	31,5	31,4	29,0	29,3	-1,3
Dąbrowa Górnicza	47,3	44,0	41,7	30,5	27,4	23,6	10,5	10,3	11,5	53,4	41,7	36,1	33,8	32,1	-21,3
Gliwice	71,1	63,6	62,7	31,3	26,6	25,8	26,7	23,8	22,5	39,6	38,6	33,7	30,4	30,1	-9,5
Jastrzębie Zdrój	31,9	29,4	29,1	20,6	19,1	18,8	5,7	5,1	5,3	52,0	37,8	31,3	29,0	28,8	-23,2
Jaworzno	23,1	20,8	20,6	13,4	10,6	10,2	5,5	6,2	6,0	33,4	28,3	23,7	21,4	21,2	-12,2
Katowice	179,3	158,5	156,2	67,0	56,1	53,0	77,0	67,2	67,6	48,8	53,0	52,2	46,5	46,2	-2,6
Mysłowice	23,5	21,9	22,9	13,8	12,6	12,5	6,0	5,7	6,6	35,3	32,4	29,6	27,7	29,1	-6,2
Piekary Śląskie	14,7	13,2	14,1	9,1	7,8	7,6	2,7	2,5	2,5	26,2	28,7	22,4	20,2	21,7	-4,5
Ruda Śląska	45,4	41,5	40,1	31,4	28,2	26,1	7,6	7,1	7,4	33,4	29,8	28,9	26,9	26,2	-7,2
Rybnik	45,0	41,7	41,4	23,1	20,3	19,5	13,8	12,6	12,7	43,1	34,6	31,2	29,0	28,6	-14,5
Siemianowice Śląskie	16,2	14,1	12,4	8,5	6,9	6,2	4,7	4,2	3,9	28,3	21,1	21,1	18,4	16,3	-12,0
Sosnowiec	58,8	50,9	49,6	26,9	22,0	21,3	18,3	15,4	17,0	33,2	27,6	24,3	21,1	20,7	-12,5
Świętochłowice	10,9	10,5	10,6	6,1	5,3	5,3	2,6	2,6	2,8	24,7	24,5	18,5	17,9	18,2	-6,5
Tychy	35,8	36,4	34,9	17,3	18,5	16,8	11,9	11,3	11,3	31,0	25,5	27,0	27,8	26,8	-4,2
Zabrze	46,1	40,7	41,9	22,1	18,0	18,1	13,4	11,8	12,7	26,3	29,7	23,1	20,6	21,3	-5,0
Żory	8,3	8,4	9,4	3,0	2,8	3,0	2,7	3,0	3,9	44,6	15,4	12,6	12,8	14,3	-30,3
Razem/ $\bar{x}$	885,3	802,1	791,2	428,7	372,7	353,7	281,2	253,3	260,9	35,7	31,6	28,1	25,8	25,7	

Źródło: Opracowanie własne.

Zarówno ogólnokrajowe, jak i regionalne konsekwencje transformacji ustrojowo-gospodarczej doprowadziły do zmniejszenia się liczby pracujących w woj. śląskim do poziomu poniżej 1,0 mln osób, a jednocześnie do ukształtowania się populacji bezrobotnych, liczącej ponad 300,0 tys. osób (2002 r.). Analiza tabeli 5 wskazuje na spadek ogółu pracujących, w tym w przemyśle, budownictwie i usługach rynkowych w omawianej grupie 19 miast. Tylko w latach 1999-2001 liczba pracujących zmniejszyła się z 885,3 tys. do 791,2 tys. osób, tj. o 10,6%. Podobny spadek odnotowujemy w wyróżnionych sektorach gospodarczych. Nawet usługi rynkowe, będące na początku transformacji ustrojowo-gospodarczej sferą motoryczną, zaczęły pod koniec lat 90. XX w. tracić znaczenie (spadek pracujących o 20,3 tys. osób tylko w samych miastach największych). Jednocześnie w tab. 5 zawarte są, wspomniane już wcześniej, odsetki pracujących w stosunku do liczby ludności danego miasta.

Zjawisko bezrobocia przedstawia tabela 6. Obok stopy bezrobocia, pozostawania bez pracy ponad 24 miesiące, skali bezrobocia w wieku 18-34 lat, zarejestrowano także odsetki osób bezrobotnych z wyższym wykształceniem. Właśnie ta ostatnia charakterystyka jest szczególnie niepokojąca, bowiem w ostatnich latach dostrzegany jest istotny wzrost odsetka bezrobotnych z wyższym wykształceniem (1,8% w latach 1999-2002). Była to najwyższa dynamika wzrostu wśród wszystkich kategorii wykształcenia. Niepokojący jest także wysoki odsetek osób długotrwale bezrobotnych. W skali całego woj. śląskiego odsetek ten sięga 30% (27,2% w 2002 r.). Są jednak miasta, gdzie jest on wyższy, np. Zabrze (34,7%), Chorzów (32,6%), czy też Bytom (30,2%). W sumie ponad 157 tys. osób w województwie pozostaje trwale bezrobotnymi, co nie tylko z ekonomicznego, ale również społecznego punktu widzenia ma istotne znaczenie dla osób, gospodarstw domowych, czy też gospodarki lokalnej.

Pojawia się zatem pytanie, jakie są możliwości przeciwdziałania chociaż w części narastającym problemom społeczno-gospodarczym regionu? Jedną z nich jest tworzenie nowych miejsc pracy przez zwiększenie nakładów inwestycyjnych w gospodarce lokalnej. W pierwszej części tabeli 7 zawarto informację o ich wielkości przypadającej statystycznie na 1 mieszkańca w miastach grodzkich w latach 1999-2001. Po pierwsze – widać wyraźne różnice między ośrodkami w alokacji środków finansowych.. Praktycznie największymi beneficjentami w tym względzie są Bielsko-Biała, Gliwice, Jastrzębie Zdrój, Katowice i Tychy. Pozostałe ośrodki partycypują w nakładach inwestycyjnych nawet na poziomie 5% tych wcześniej wymienionych (np. Mysłowice, Świę-

Tabela 6

Wybrane charakterystyki bezrobotnych w miastach grodzkich województwa śląskiego w latach 1999–2002

Miasta na prawach powiatu	Odsetek osób												
	stopa bezrobocia			czas pozostawania bez pracy > 24 miesięcy				bezrobotnych w wieku 18–34 lat			z wykształceniem wyższym		
	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002	2000	2001	2002	2000	2001	2002
Bielsko-Biała	8,6	10,9	10,8	11,2	11,6	24,5	21,8	54,1	51,9	48,9	4,4	4,8	5,6
Bytom	17,5	21,6	25,0	17,2	20,5	16,9	30,2	52,7	53,7	53,4	1,5	2,0	2,4
Chorzów	17,4	21,1	23,1	20,7	23,4	26,7	32,6	50,8	51,9	51,8	2,0	2,2	2,5
Częstochowa	12,7	15,0	15,8	13,7	16,7	21,9	27,2	46,7	45,0	43,9	6,3	7,3	8,2
Dąbrowa Górnicza	13,6	16,6	18,9	22,0	21,8	25,1	29,3	53,3	52,7	52,1	2,9	3,4	4,7
Gliwice	11,1	13,5	14,5	13,3	15,2	21,9	28,1	53,9	53,4	52,6	3,6	4,4	4,7
Jastrzębie Zdrój	13,7	16,5	17,7	22,0	23,5	24,3	27,5	65,3	64,9	64,6	1,7	2,3	2,9
Jaworzno	16,2	21,5	22,7	15,4	16,9	22,4	28,6	62,5	57,9	55,9	2,7	3,3	4,3
Katowice	5,0	7,0	8,2	7,6	9,4	14,1	18,9	53,5	52,4	52,8	5,1	5,8	6,6
Mysłowice	12,7	15,4	16,1	16,3	16,0	20,5	25,8	55,1	55,4	56,3	2,6	3,1	3,7
Piekary Śląskie	15,2	18,0	20,9	–	16,9	23,9	23,2	59,6	58,5	58,5	1,5	1,5	1,9
Ruda Śląska	12,4	15,3	16,7	12,3	14,7	20,9	24,9	58,1	59,2	59,5	1,3	2,1	2,7
Rybnik	11,8	13,0	13,8	10,7	14,8	22,3	26,9	62,9	60,1	60,4	1,5	2,0	2,7
Siemianowice Śląskie	18,8	24,8	28,7	–	19,1	22,5	27,7	50,5	53,0	51,0	1,9	2,9	3,1
Sosnowiec	16,5	21,6	24,7	17,4	20,6	24,0	26,8	54,1	52,4	50,6	3,6	4,5	5,5
Świętochłowice	20,9	24,0	26,1	–	19,3	26,2	27,6	53,0	53,6	54,6	1,6	1,8	2,6
Tychy	13,2	16,0	16,0	13,9	15,7	19,9	25,0	54,8	55,3	54,6	3,0	4,4	5,9
Zabrze	19,3	23,0	22,8	22,2	24,5	28,5	34,7	52,4	53,2	52,5	1,6	2,0	2,8
Żory	26,9	26,7	25,4	13,2	16,1	21,4	23,1	64,2	62,4	63,3	1,7	2,2	2,8
W województwie	12,8	18,0	19,4	–	17,7	22,7	27,2						

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 7

Nakłady inwestycyjne oraz wybrane charakterystyki mieszkalnictwa i gospodarki komunalnej miast grodzkich woj. śląskiego w latach 1999–2001

Miasta grodzkie	Nakłady inwestycyjne (ceny bieżące) na 1 mieszkańca			Mieszkania oddane do użytku na 1000 ludności		
	1999	2000	2001	1999	2000	2001
Bielsko-Biała	2593,7	2241,8	3852,2	2,4	3,7	3,1
Bytom	477,7	307,6	465,9	0,0	0,0	0,1
Chorzów	930,2	489,5	528,7	0,5	0,1	0,7
Częstochowa	1349,4	986,4	1489,7	2,2	2,2	2,1
Dąbrowa Górnicza	1527,2	1552,7	1474,7	0,5	1,2	1,3
Gliwice	5829,8	4028,1	2164,2	0,3	0,2	0,7
Jastrzębie Zdrój	1647,1	2548,7	2386,6	1,3	2,3	1,4
Jaworzno	4032,7	2097,2	512,8	0,4	0,6	0,5
Katowice	6622,4	3503,8	3897,9	1,1	1,1	1,5
Mysłowice	350,1	175,4	229,6	0,5	0,5	0,9
Piekary Śląskie	716,0	553,3	460,6	1,0	0,6	0,7
Ruda Śląska	679,1	1030,9	1064,7	0,1	0,6	0,2
Rybnik	2032,9	1363,8	1405,6	1,3	0,7	0,8
Siemianowice Śląskie	641,7	404,4	695,2	0,8	0,4	0,5
Sosnowiec	1100,5	475,1	649,1	0,5	0,1	0,2
Świętochłowice	367,6	438,9	183,7	–	0,6	0,0
Tychy	4269,3	3710,9	2528,5	2,1	1,6	1,8
Zabrze	625,1	425,5	491,6	0,1	0,1	0,8
Żory	335,4	518,3	127,6	1,9	1,5	2,1
Województwo	1770,6	1228,7	1124,1	1,1	1,2	1,4

Źródło: Opracowanie własne.

tochłowice, Żory). Po drugie – widoczny jest wyraźny spadek nakładów inwestycyjnych w gospodarce regionu. Praktycznie rozwojowymi w tym względzie pozostaje obecnie Bielsko-Biała oraz w mniejszej skali nakładów Częstochowa i Ruda Śl. Wyraźny regres obserwujemy natomiast w Gliwicach, Katowicach i Tychach.

Ważnym elementem aktywizującym gospodarkę lokalną może być budownictwo mieszkaniowe. W drugiej części tabeli 7 zawarto dane o liczbie mieszkań oddanych do użytku przypadających statystycznie na 1000 mieszkańców. Przy średniej wojewódzkiej wynoszącej zaledwie 1,4 mieszkania, tylko w 6 ośrodkach wielkości te były wyższe (Bielsko-Biała, Częstochowa, Jastrzębie Zdrój, Katowice, Tychy, Żory). Warto wspomnieć, że w końcu lat 70. XX w. analizowana cecha była tutaj ponad 10-krotnie wyższa (byłe woj. katowickie). Ponadto obser-

wowane obecnie wielkości ogólnoregionalne są „zawyżane” przez stolice byłych województw, tj. Bielsko-Białą i Częstochowę, gdzie sytuacja budownictwa mieszkaniowego jest korzystniejsza niż w miastach konurbacji katowickiej.

Jedną z konsekwencji trudnej sytuacji ekonomicznej mieszkańców, a wpływającą istotnie na mieszkalnictwo, są zaległości czynszowe lokatorów. W skali całego województwa 1/3 lokatorów zalega z płatnościami, a tylko w 2001 r. zaległości te sięgały średnio 1025 zł na 1 lokatora. Najtrudniejsza sytuacja w tym względzie występuje w Rudzie Śl. (2400 zł), Bytomiu (1662 zł), Katowicach (1294 zł), czy też Chorzowie (1280 zł).

Podsumowanie

Zasygnalizowane tylko w niewielkim stopniu najistotniejsze tendencje przemian ludnościowych w największych miastach woj. śląskiego prowadzą do kilku spostrzeżeń uogólniających.

Po pierwsze – zakończenie już na początku lat 80. XX w. długookresowego, istotnego wpływu imigracji ludności na rozwój demograficzny regionu katowickiego, niewątpliwie rzutowało na późniejszy przebieg zarówno transformacji ustrojowo-gospodarczej, jak i wynikające z niej konsekwencje społeczne. Dotychczasowy ekstensywny model rozwoju – a zapoczątkowany po wojnach śląskich w połowie XVIII w. – opierał się na napływie z zewnątrz zarówno kapitału, środków produkcji, zasobów pracy, w obszarze będącym tak naprawdę kolonią wewnętrzną najpierw państw zaborczych, zaś później odrodzonego państwa polskiego.

Zmniejszenie się amplitudy powojennych wyżów i niżów demograficznych wraz z narastaniem problemów rozwoju gospodarczego kraju, doprowadzają do spowolnienia procesów urbanizacyjnych, widocznych z różnym natężeniem w skali całego kraju. Jednym z pierwszych, w których zjawiska te ujawniły się ze szczególną ostrością jest niewątpliwie region katowicki.

Po drugie – malejąca dynamika przemian urbanizacyjnych osłabiła w pierwszych latach transformacji gospodarczej niekorzystne konsekwencje tego procesu. Dotyczy to głównie bezrobocia, które w pierwszej połowie lat 90. było w regionie katowickim raczej małe, przekraczając 100 tys. osób.

Po trzecie – kolejne lata przemian ustrojowo-gospodarczych doprowadziły do poszerzenia spektrum różnicowań społeczno-ekono-

micznych, zarówno w obrębie samych miast, miast w relacji do obszarów wiejskich, czy też między różnymi obszarami regionu katowickiego (byłe, jak i obecne województwo). Do najistotniejszych w tym względzie należy zaliczyć:

- stopniowe zmniejszanie się już od końca lat 80. roli miast największych w regionie w rozwoju na rzecz najpierw miast średnich, później miast małych; jednak w drugiej połowie lat 90. XX w. także te ostatnie wykazują cechy regresu;
- ujawnienie się po raz pierwszy w historii ujemnego salda migracji w obrębie miast regionu (1993 r.), a jednocześnie dodatnich wielkości tego salda wśród gmin wiejskich;
- zacieranie się różnic w sytuacji społeczno-ekonomicznej po obu stronach dawnej granicy zaborów, o ile w pierwszych latach transformacji ustrojowo-gospodarczej najbardziej negatywnymi cechami przemian charakteryzowały się głównie miejscowości wschodniej części konurbacji katowickiej (Zagłębie Dąbrowskie), o tyle obecnie dotyczy to także części zachodniej (Bytom, Zabrze), jak i centralnej (Chorzów, Katowice); szczególnie niepokojące są: regres roli miast jako ośrodków pracy, bezrobocie, sytuacja mieszkaniowa, wzrastająca skala świadczonej pomocy społecznej.

Po czwarte – niewątpliwie ujawniające się spektrum zróżnicowań społeczno-ekonomicznych w obrębie największych miast regionu rzutuje na perspektywiczne możliwości rozwoju lokalnych rynków pracy, jak i szerzej, rozwoju całej grupy ośrodków miejskich. Spadek znaczenia miast województwa jako centrów zatrudnienia, czy też wyraźny brak czynników motorycznych w rozwoju powodują, że tylko niektóre ośrodki miejskie województwa mogą pełnić w przyszłości istotną funkcję w rozwoju regionalnym. Nadmierna rola wąskiej grupy dominujących gałęzi przemysłu w stosunku do innych działalności gospodarczych (zwłaszcza usługowych) powoduje, że podstawowe czynniki rozwoju, a wskazane m.in. przez J. Forreстера (1970), znajdują się w omawianej grupie miast woj. śląskiego w stanie dalece nie zadowalającym z punktu widzenia bieżących, jak i perspektywicznych potrzeb społecznych. Dotyczy to gospodarki, zatrudnienia, jak i mieszkalnictwa. Nieuwzględnianie, w dotychczasowych planach, restrukturyzacji przemysłu regionu warunków oraz konsekwencji społecznych podejmowanych decyzji, odkładanie na później tworzenia kompleksowego programu realizacyjnego przekształceń społeczno-gospodarczych, będzie nieuchronnie zmierzać do narastania niezadowolenia społeczeństwa i zwielokrotnienia różnego typu protestów.

Literatura

- Bagdziński S.L., Kosiedowski W., Marszałkowska M., 1995, *Ekonomiczne założenia rozwoju i restrukturyzacji regionu w warunkach transformacji systemowej*, [w:], *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*, S.L. Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek (red.). Uniwersytet M. Kopernika, Toruń, s. 35-71.
- Berry B. J. L., 1970, *Urbanization and counterurbanization*. Sage Publication, London.
- Blakely E. J., 1989, *Planning local economic development. Theory and practice*. Sage Library of Social Research, 168, Sage Publication, London.
- Butzin B., 1986, *Zentrum und Peripherie im Wandel. Erscheinungsformen und Determinanten der „counterurbanization“ in Nordeuropa und Kanada*. Münsterche Geogr. Arb., Paderborn, vol. 23.
- Domański B., 1997, *Industrial control over socialism town. Benevolence of exploitation*. Praeger, London.
- Forrester J., 1970, *Urban dynamics*. The I.I. Press. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts and London.
- Frysztański K., 1997, *Miasta metropolitalne i ich przedmieścia. Z problematyki socjologii miasta oraz badań nad rzeczywistością krakowską*. Kraków.
- Gwosdz K., 2003, *Pozytywne i negatywne ścieżki (virtuous and vicious paths) – próba zastosowania teorii zależności od ścieżek (path dependency) do wybranych miast konurbacji górnośląskiej*, [w:] *Wymiar i współczesne interpretacje regionu*, I. Sagan, M. Czepczyński (red.). Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Gdańsk-Poznań, s. 227-236.
- Kantor-Pietraga I., Pytel S., Runge J., 2001, *Przejawy modernizacji społecznej mieszkańców Chorzowa*, [w:] *Zeszyty Chorzowskie*, t. V, Z. Kapała, J. Runge (red.). Muzeum w Chorzowie, s. 7-22.
- Klaassen L. H., Paelinck J. H. S., 1979, *The Future of Large Towns*. Environment and Planning, A. 11.
- Matlovič R., Ira V., Sýkora L., Szczyrba Z., 2001, *Procesy transformacyjne struktury przestrzennej miast postkomunistycznych (na przykładzie Pragi, Bratysławy, Ołomuńca oraz Preszowa)*, [w:] *Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany (część II)*, I. Jażdżewska (red.). XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 9-21.
- Mydel R., 1996, *Kryzys amerykańskiego miasta centralnego. Buffalo 1950-1990*. Wyd. Instytutu Geografii UJ, Kraków, s. 6-7.
- Mydel R., Ishimizu T., 1985, *Ewolucja przestrzenno-funkcjonalnej struktury japońskich obszarów metropolitalnych*. Zeszyty Naukowe UJ, Kraków, DCCLVIII, Prace Geograficzne UJ, z. 65, Prace Instytutu Geograficznego UJ, z. 87.
- Parysek J. J., 1995, *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym*, [w:] *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, J. J. Parysek (red.). Studia KPZK PAN, t. CIV, Warszawa, s. 37-62.
- Pióro Z., 1977, *Procesy rozwojowe aglomeracji*. PIW, Warszawa.

- Runge J., 1999, *Podstawowe uwarunkowania przemian struktury przestrzenno-funkcjonalnej regionu katowickiego w procesie zmian systemu gospodarowania w Polsce po 1989 roku*, [w:] *Problemy przemian układów regionalnych*, Część II, Z. Ziolo (red.). Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, 3/1999, s. 17-36.
- Runge J., 2003, *Determinanty przemian społeczno-ekonomicznych regionu katowickiego*, [w:] *Wymiar i współczesne interpretacje regionu*, I. Sagan, M. Czepczyński (red.). Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Gdańsk-Poznań, s. 245-252.